

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAIJAN YAZI DİLİ VE OSMANLI TÜRKÇESİ

ELEKBEROVA, Kemale*

AZERBAIJAN/ AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sansürün biraz gevşemesinden yararlanan Azerbaycan'ın uzak görür aydın insanları yeni okullar açmak, gazete ve dergiler yayınlamaya başladılar. Yıllarca Rusya'nın sömürgesi olmuş ülkede kendi öz dilinde okullar yoktu. Bu yüzden de komşu devletlerin dilini ve kültürünü tanıtan okullar açıldı.

Bakü'de 1905-1906 yıllarında İslam Cemiyet-i Hayriye'si kuruldu. Bu cemiyet genelde öğretim ve eğitim işleriyle uğraşıyordu. Gelen isteklerin yoğun olması, öğretmen sayısının yetersiz olması nedeniyle cemiyet Bakü'de okul açma kararını veriyor. Bu okul Azerbaycan'ın çeşitli bölgeleri için öğretmen hazırlayacaktı. Fakat o dönemde Bakü'de bile öğretmen az bulunuyordu. Cemiyetin çalışmalarına aktif katılan insanlardan biri de petrol zengini Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. 1907 yılında özel olarak Hacı'nın davetiyle İstanbul'dan Muallim Cevdet Yinençalp Bakü'ye geliyor¹. O cemiyetin açtığı 'Saadet' mektebine (M. Süleymanov'un kitabında bu okulun adı 'Füyuzat-ı Darü'l-Muallim'i' adıyla adlandırılrsa da, Türkiye kaynaklarında bu okulun adı 'Füyuzat-ı Darü'l-Muallim'i' gibi geçer².) Bu okulun Azerbaycan'ın sosyal ve kültür hayatında büyük önemi olmuş. Daha sonra Darulmuallim 1926 yılında Darulmuallimat (kız okulu) ile birleşerek Bakü Müttehit Pedagoji okulu olmuştur. Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Müslüm Magomayev ve diğer ünlü Azerbaycan aydınları bu okulda ders vermişler.

İşte bu okulun ilk öğretmenlerinden biri ve ilk müdürü Türkiyeli öğretmen Muallim Cevdet Yinençalp olmuş. Bakü'ye geldiği ilk günlerden okulun ders programını yapmış, öğrenciler için üniforma düşünmüş. Tağıyev öğretmenin istediği her şeyi yaparmış. Onun isteği üzerine İstanbul'dan çok sayıda kitap ve öğrencilerin giymesi için fes getirtmiş.

Onu da kaydetmemiz gerekiyor ki, artık o yıllarda Bakü'de çok sayıda Türk öğretmen vardı. Osman Engin'in Muallim Cevdet hakkında yazdığı kitapta³ Muallim Cevdet'le beraber Baha Sait, Beşiktaşlı Küçük Fuat, Ahmet Kemal adları da geçer. O dönemde Bakü'de çok sayıda Türk okulları ve Türk öğretmenlerin

* Azerbaycan Bilimler Akademisi, Öğretim elemanı. e-posta: kemale_ayten@mail.ru

¹ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul-1937, s. 92.

² Manaf Süleymanov, **Okuduklarım, Duyduklarım, Gördüklerim**, Bakü-1989, ss. 165-170.

³ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul 1937.

çalıştıkları diğer okullar vardı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasında sonra bu bir akın şeklini aldı. Osman Engin bu konuda yazıyor: ‘...Umumi harpten sonra Rusya parçalanarak bu koca ülkede de yer yer müstakil cumhuri hükümetler teşekkül ettiği zaman Azerbaycan’da da bir milli hükümet teşekkül etmiş ve Çarlık istibdadından kurtulan bu hükümetin Türkiye’ye ırk, dil hatta din birliği dolayısıyla yakınlığı daha da artmıştı. İşte o sırada Azerbaycan’da yeni mektepler açılmasına başlamış ve her taraftan oraya bir muallim akını olmuştur’⁴.

İşte o zamanlarda Azerbaycan yazı dili tarihinde yeni bir dönem başlamıştı. Yüzyılın başlarında Osmanlı Türkiye’si’yle Azerbaycan arasında ilişkiler canlanmaya başlamıştı. Çar Rusya’sının sömürgesi olduğu için hiçbir Azeri’ye Osmanlı Türkiye’si’ne gitmeğe izin yoktu. Rusya kardeş ülkelerin bir birilerine yaklaşımlarından korkuyordu. Genelde ise o dönemde Azerbaycan’da üç devletin; Rusya, İran ve Türkiye’nin büyük etkisi görünüyordu. Herhangi bir dilin diğer ülkede geniş yayılmasının ve yazı dili konumuna gelmesinin birkaç nedeni olabilir;

Ülkenin toplumsal politik durumu,

1. Eğitimin dili,
2. Basının dili.

20. yüzyılın başlarında Bakü’de yaygın olan dillerden ilki diye biliriz ki, Türkçeydi. Türk-Osmanlı dili yazı dili düzeyine çıkmıştı. Bunun önemli nedeni doğal olarak, eğitim idi. O yıllarda Türkiye’de eğitim görmüş aydınların ve Türk öğretmenlerin dil üzerinde büyük etkisi olmuştu. Onlar Osmanlı Türkçesi’yle Azerbaycan dilini birleştirerek ortak bir dil oluşturmuşlar. Tofik Hacıyev ortak yazı dili sorununa değinerek yazıyor: ‘...Bu aydınlar devrimden önce burjuva basınında kendisini belirten genel Türk yazı dili düşüncesini yeniden filizlendirdiler, oysa bu düşünceyi Türkiye’den gelmiş öğretim ve basın kurumlarımızda belli yer alan ve bayağı saygıya sahip insanlar ortaya attılar. Doğal olarak, bin yıldan fazla gelişim yolu geçmiş ve bağımsızlaşmış Türk dillerinin yakınlığını aglünativ tipli içeriği ile açıklayamayan bazı yerliler de onlara katıldılar’⁵.

T. Hacıyev ‘Azerbaycan Yazı Dili Tarihi’ kitabında Azerbaycan dilini Osmanlıca sözlerle bozduğu için eleştirdiği Ahmet Kemal yazıyor: ‘...halka gece kursları açtım. Ve çok rağbet gördü. Halk ile artık Osmanlıca-Azerbaycanca arasında bir lisanla konuşuyorduk. Bu iki lisanı telif ederek onlara ‘**Füyuzat**’ isminde bir de kitap yazdım’⁶.

⁴ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 100.

⁵ Tofik Hacıyev, **Azerbaycan Yazı Dili Tarihi**, 2. cilt. Bakü, 1987. s. 254.

⁶ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 504.

Ders kitaplarına gelince, 20. yüzyılın ilk yıllarında ders kitapları bulmak çok zordu. Bakü'ye getirilen Türk öğretmenler ders programlarını Osmanlı Türkçesi'ne uygun yaptıkları gibi derslerini de bu dille yapıyorlardı. A. Kemal bu konuyla da ilgili yazıyor: '...Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a sevk ettim ve bütün tedrisatı İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra Bakü ve İstanbul kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Az zaman içinde bütün Kafkasya İstanbul evrakı matbuası ile doldu'⁷.

Sakin bu yıllarda Azerbaycan'da eğitimli insanların olmadığını sanmayın. Bu dönemde Azerbaycan'da yurt dışında, Rusya ve İran, o sıradan da Türkiye'de eğitim görmüş çok sayıda saygın aydınlar vardı. Türk programıyla eğitim veren okulda öğretmenlik yapan Ahmet Cavad, 'Mektep-i Sultaniye'nin ilkokulu ve genel okullar için '**Osmanlı Lisanı**' (1915) adlı ders kitabı yazmıştır. Bu o Ahmet Cavad ki, onun bir şair, bir öğretmen gibi yetişmesinde Türk ve Türkiye'de eğitim görmüş Azerbaycanlı öğretmenlerin büyük etkisi olmuştur. Ali Saleddin yazıyor: 'Türkiye'den Gence'ye gelmiş Savad Cavad (Türkiyeli Ahmet Cavad'ın kardeşi – K. E.) adlı öğretmen Cavad'ın gelişmesinde önemli yer almıştır. Şiir tekniğini denile bilir ki, ona S. Cavad öğretmiştir. Adları sıralanan öğretmenlerin (H. Cavid, Abdulla Sur, Ali Razi, Ali Nezmi, M. Ahundzade, N. Ahundzade, A.Ş.Puri, ve diğerleri –K.E.) Ahmet Cavad'ın Türk dilini öğrenmesinde, bu dilde yazıp, yaratmasında büyük rolleri olmuştur'⁸. Ahmet Cavad'ın kendi düşüncelerine gelince, onun kendisinin çok ilginç fikirleri vardı. O fikirlerini Mektep-i Sultaniye'nin ilk okulu için yazdığı '**Osmanlı Lisanı (Sarf ve Nahvi-Kıraat-Ezber-Emel - Yazı)**' kitabının ön sözünde o, yazıyor: 'Turan lehçelerinin en güzeli, en edeplisi bizim konuştuğumuz 'Osmanlı lisanı'dır'⁹.

Bu dil çok yaygındı ve hızla geliyordu. A. Kemal bu yolda kendi hizmetlerini aşağıdaki gibi sıralıyor:

1. Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlıca konuşmaya başladılar. Hatta iş büyükler arasında bile sohbet esnasında Osmanlıca bir kelime, bir cümle söylemek bir zarafet yapmaktan derecesine vardı.

2. Talik bozması olan yazılar kamilen yerlerini rıka'ya terk etti. (Harekesiz yazı sisteminden harekeli yazı sistemine geçirilmeğe başlandı ve imla kurallarında ortaklığın sağlanmasına çalışıldı – K. E.)

3. Şiilik, Sünnilik yüzünden bir birine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladılar...'¹⁰.

⁷ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 503.

⁸ Ali Saleddin, **Ahmet Cavad**, Bakü, Gençlik - 1992.

⁹ Aziz Şerifzade Fondu - S. Mümtaz adına **Azerbaycan Kültür ve Edebiyat Arşivi**.

¹⁰ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 96.

Muallim Cevdet Bakü'de Osmanlı Türkçesi'yle konuşuyordu. Doğal olarak onunla iletişim kuran insanlar da bu dilde konuşuyorlardı. İnsanlar öğretmene sonsuz saygı gösteriyor ve ona uymaya çalışıyorlardı. Halkın diline gelince, Muallim Cevdet fikirlerini böyle belirtiyor: ‘...Ahalisinin dili Türkçedir. Fakat Anadolu Türkçesi gibi. Herhâlde Bolu Türkçesi kadar kaba değil. Ben tabii ahali ile değil, erbabı ilim ve kalemle konuşup görüşüp konuşuyorum’¹¹.

Genellikle, ortak yazı dili her zaman bir tartışma konusu olmuş. Ona karşı çıkanlarla birlikte onu destekleyenler de vardı. Bu konu topluca hapislerin başladığı 30’lu yıllara kadar devam ettirilmiştir. Cabbar Efendizade (bu şahıs da Türkiye’de eğitim almıştır) ‘Maarif ve Medeniyet’ dergisinin 1926 yılı, 2 ve 3. sayısındaki ‘Ümumi Edebî Türk Dili Meselesi’ adlı yazısında yazıyor: ‘Dört beş yüzyıl bundan önce hatta Kazan diliyle İstanbul dili ya birmiş veya yakınmış. Müthiş İvan tarafından Kazan şehri alındıktan sonra orada yayınlanan beyannamelerin İstanbul şivesinde yazıldığı, ele geçen vesikalardan anlaşılmıştır’.

Yazar daha sonra Türk tarihçi ve dilcilerinin eserlerini anlatarak onların da konumlarını belirtiyor. Zaten dönem basında ortak yazı dili sorununa değinen çok sayıda yazılara rastlıyoruz. Hatta bazı yazarlar, bilim ile edebiyat dilinin ayrılması teklifinde bulunuyorlar.

Rıza Süleymanov, “Elmi ve Edebi Dil Meselesi ve Elmi Edebiyatta Tesirler’ (Bilimsel ve Yazı Dili ve Bilimsel Edebiyatta Etkenler)” adlı makalesinde yazıyor: ‘Bilmeli ki, artık bütün bu gerçekler gözümüzün önünde dururken nasıl olur da bilim ve edebiyatın ayrı ayrı şeyler olduğunu ve ayrı ayrı lisanlara muhtaç bulunduğunu iddia edebiliriz!’

Bizim bugünkü ihtiyacımız bilim ve edebiyat için ayrı ayrı lisanlar değil, bilim ve edebiyatı tanıtacak bir dili halka doğru götürmektir’¹².

Genelde ise Osmanlı Türkçesi oldukça zordu. Türkiye’de bile bu konuda sürekli tartışmalar yapılmış. Osmanlı Türkçesi’nin uyduruk bir dil olduğunu Türk bilim adamlarının kendileri söylüyorlardı. (İşte bu nedenle de Cumhuriyet döneminde özleşme hareketi başlayacaktı). Doğal olarak aynı konu Azerbaycan’da da tartışılıyordu. Ahmet Cavad yazıyordu: ‘Türk lisanlarının lügati pek geniş ise de eski Türkler, gerekse Batıda, İran edebiyatının etkisi altında Acem ve s. Arap lügatlerinden binlerce kelimeler alıp kullanmışlar ve Türkçenin pek çok sözlerini bırakıp unutmışlardı. Artık Osmanlı lisanı için Farsi ve Arabi kelimelerden kurtulmak mutasavver değildir. Zaten ifrata düşülmeğe çok olursa Arabi ve Farsi kelimeler lisanımıza hem güzellik hem zenginlik veriyor’¹³.

¹¹ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**. İstanbul - 1937. s. 98.

¹² **Dan Yıldızı**, 1927, Sayı: 11.

¹³ Ahmet Cavad, **Osmanlı Lisani. (İlkokullar için Ders Kitabı)**, 1915.

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan yazı dilinin formalaşmasında büyük önemi olan basın kurumlarından biri de ‘**Füyuzat**’ dergisiydi. Bakü’de ünlü olan bu derginin baş editörü Ali Bey Hüseyinzade idi. Türkiye’de eğitim görmüş Ali Bey, Osmanlı Türkçesi taraftarlarından birisiydi. O ve derginin diğer kurucularından olan Ahmet Ağaoğlu ünlü Turancılardan idiler. A. Hüseyinzade Türkiye (Osmanlı) Türkçesi’nin Kafkasya Türkleri arasında yazı dili gibi yaymak hakkında ‘**Füyuzat**’ta çeşitli yazılar yazmış ve yeni bir yazı dili anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştu. O dönem Bakü’sünde popüler olan bu şahıs gazeteci, şair, ressam, doktor, hem de tercümeceydi. Ali Bey, birkaç yabancı dili mükemmel biliyordu. Buna rağmen o eserlerini genelde Osmanlı Türkçesi’yle yazıyordu. T. Hacıyev ‘**20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**’ kitabında onunla ilgili şöyle yazıyor: ‘A. Hüseyinzade daha İstanbul’da öğrencilik döneminden Türkçeyi temiz öğrenmiş ve bildiği dilde yazması ona olağanüstü görünmemişti. O önceleri sade yazmış, sonralar burjuva ideologuna dönüşerek burjuva basın organının dil kuralına uygun zor tarza geçmiştir’¹⁴.

A. Hüseyinzade’nin de üzerinde Türk yazar ve şairlerinin büyük etkisi olmuş. Namık Kemal’in ‘Vatan yahut Siliste’ piyesini, Halit Ziya Uşaklıgil’in eserlerini ve diğerlerini buna örnek gösterebiliriz. Ali Beyin İstanbul Türkçesi’ni ortak dil seçmesini Prof. Dr. Ali Haydar Bayat böyle açıklıyor: ‘**Füyuzat**’ta ‘Turani’, ‘İndicani’, ‘Salyani’, ‘A. N.’, imzalarıyla birçok yazısı çıkan Hüseyinzade Ali Bey, Türkçü bir hayatı, İslama hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak ele almıştı. Türk birliğine giden yolda en önemli şeyin dil olduğu düşüncesiyle, İstanbul Türkçesi’nin bütün Türk illerine yayılmasına Kafkas Türkçülüğünü, asırlardır mezhep duygularıyla kendine çekmeye çalışan İranlılık ile yakın zamanda ortaya çıkan Ruslaştırma siyasetine karşı Türkçülüğü, Türklüğü müdafaaya, Sünni-Şii ihtilafının kalkmasına, Osmanlı medeniyetinin tanınip sevilmesine çalışmış ve başarılı olmuştur’¹⁵.

Ali Bey Hüseyinzade, Saadet Mektebi’nde öğretmen, daha sonralar ise Muallim Cevdet’in yerine müdürlük yapmıştır. Genç kuşağın yetişmesine katkıda bulunmuştu.

Ali Bey’in editörlerinden birisi olduğu ‘**Füyuzat**’ dergisi bütün Türk dünyasında büyük yankılar yapmış. Ünlü aydın, gazeteci İsmail Bey Gaspıralı, ‘**Füyuzat**’ dergisine gönderdiği kutlamada yazıyordu: ‘Berader-i girami Ali Beg Efendi, ‘**Füyuzat**’ın birinci sayısını aldım, güzel tertip ve güzel teb olunmuş, hayırlı olsun, lisanını bir az daha sadeleştirseniz, avam arasına ziyadece münteşir olmayı mövcip olurdu zannındayım. Yazmaktan usanmıyorum, lakin lisansızlıktan canım yandı, Volga, Kazan ve bu aralık çıkardıkları gazetelerin

¹⁴ T. Hacıyev, **20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü 1977. s. 23.

¹⁵ Ali Haydar Bayat, **Azerbaycan’ın Yiğit Evladı – Ali Bey Hüseyinzade**, İstanbul - 1992. s. 23.

muhtelif ve kaba dilleri ve ‘Tatarlıkları’ ‘Millet’ gazetesinin tesisine beni mecbur etti. Sade Türkçeyi intişara mahsus olacaktır¹⁶.

İsmail Bey’in yazdıklarından da anlaşılıyor ki, o derginin dilinden memnun değil. O nazik bir şekilde dilin sadeleşmesine değiniyor. Gerçi İsmail Bey’in kendisi de gazetesini Osmanlı-İstanbul Türkçesi’yle yayımlasa da, onun kendisi de Osmanlı Türkçesi’nin sadeleşmesinin, halkın anlayabileceği şekilde olmasının taraftarıydı.

Şamil Veliyev **Füyuzatçıların** dilini anlatırken yazıyor: ‘**Füyuzatçıların** çabasıyla edebi düşünce sanatına yeni epitetler, çağdaş kahramanlar gurubu ve teorik estetik doğallık, dönemin toplumsal ekonomik durumu ve siyasal felsefi sorunlarla ilgili çelişkileri mükemmel tasvir araçları, Arap-Fars-Türk dillerinin entelekt düzeyinden yararlanan zengin leksik font, yeni biçim, edebi yön, şiir ölçümleri ve diğerleri geliyordu¹⁷.

T. Hacıyev ‘**Füyuzat**’ı edebî üslubun romantik koluna ait ediyor. O derginin dilini defalarca incelemiştir. O bu konuda yazıyor: ‘İlk başlık ve ilk cümleler ‘Füyuzat’ın dili hakkında ilk anlayışı ortaya koyuyor: o, Türk – Osmanlı dilini örnek alıyor. Türk-Osmanlı edebî dili dergide kriter yapılıyor. ‘**Füyuzat**’ın editörü A. Hüseyinzade derginin dili için karakteristik olan Arapçılık ve Türkçülüğü kendi yazı örneklerinde birleştiriyor¹⁸.

Doğal olarak, herhangi bir dönemin dilini üzerinde basın büyük etki yapar. Bu basın kurumlarının önde gidenlerinin biri de ‘Füyuzat’ dergisiydi. Bir sene kadar kısacık bir sürede yayınlanan ve toplam 32 sayısı çıkan bu dergi Azerbaycan yazı dili tarihinde önemli yer almakta. ‘**Füyuzat**’ dergisini yeni bir dönem bile adlandırabiliriz. Bu derginin yazı dili konusunda kendi özel konumu vardı. O bir patika yapmıştı ve devamcıları da çoktu. Osmanlı Türkçesi’yle yayımlan basın kurumlarının yazı dilimiz üzerinde etkisi büyüktü. ‘**Füyuzat**’ bir mektep özelliği taşıyordu âdetâ. O sayfalarında sürekli olarak Osmanlı Türkçesi’nin propagandasını yapıyordu. Gerçi bu derginin bazı yaklaşımlarıyla razılaşamıyoruz. Çünkü bazı yazarların dili o kadar zor ki, onların yazdıklarını mükemmel eğitim almayan, sıradan bir Osmanlı Türkü anlayamaz. Bu yazarlar yazılarında Arapça ve Farsça izafeleri bol bol kullanarak dili daha da zorlaştırıyorlardı. T. Hacıyev dilimize giren Osmanlı Türkçesi’ndeki sözler ve onun dilimize yaptığı etki hakkında şöyle yazıyor: ‘20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da bir sıra basın kurumlarında ve onların üslubunu izleyen edebi ve sosyal yazılarında Türk dili etkisinin açık seçildiğini göz önünde bulundurursak, edebi dilimizdeki bu tip sözleri ‘Türkizim’ adlandırmakla haklıyız¹⁹.

¹⁶ **Füyuzat**, Sayı: 4, s. 55, 1907.

¹⁷ Şamil Veliyev (Köprülü), **Füyuzat Edebi Mektebi**, Bakü, ‘Elm’ - 1999, s. 330.

¹⁸ T. Hacıyev, **20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü – 1977, s. 23.

¹⁹ T. Hacıyev, **20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü 1977. s. 137.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkçesi'nin Azerbaycan yazı diline yaptığı etki büyük, araştırılması gereken enteresan bir konudur. Konuyla ilgili tarafımızdan araştırma yapılamaktadır. Fakat maalesef ki, Sovyet rejimi Türk karşıtı olduğu için önemli kaynakları mahvetmiş, ilgili insanları tutuklayarak kurşuna dizmiş. Çünkü o dönemde 'Türk' sözünü dile getirmek bile suçmuş. Bu yüzden arşivlerde çok az yazılı bilgiler kalmış.

